

TATHMINI YA MAANA KATIKA MANENO AMBATANI YA KISWAHILI

Elizeus G. Katikiro

Mwandishi wa makala haya, Mwl. E.G. Katikiro, alifariki dunia ghafla tarehe 08/1/2016 kabla hajakamilisha kurekebisha makala yake. Tunaomba radhi kwa dosari zinazojitokeza. WAHARIRI.

IKISIRI

“Neno ambatani” ni neno linaloundwa kwa kuambatanisha maneno mawili au zaidi ili kuunda neno moja linalorejelea dhana au kitu kimoja. Semantiki ya neno ambatani ni jambo ambalo wachunguzi wengi wameliweka kando. Tafiti nyingi zinachukulia kuwa maana ya neno ambatani haitokani au haiwezi kuashiriwa na maneno ya asili yanayounda neno ambatani husika (Rubanza, 1996:113). Mtazamo huu wa kuona kuwa maana ya neno ambatani haiwezi kutokana na viambajengo vyake unaweza kusailiwa. Kwa hiyo, makala hii inachambua maana za maneno ambatani katika Kiswahili ili kubainisha mchango wa maana za manenojenzi katika maana tokeo ya neno ambatani. Aidha, makala hii inatathmini nafasi ya maana katika uundaji wa maneno ambatani ya Kiswahili.

1.0 UTANGULIZI

“...kuambatishwa kwa maneno mawili huru yaani mofimu huru mbili ambazo kwa pamoja huzaa neno jipya ambalo fasili ya upekee wa maneno mawili hauibui fasili ya upamoja wa neno lipatikanalo. Hapa tuna maana kuwa kwa mfano fasili ya askari na ile ya kanzu kipekee haina uhusiano wowote na maana ya neno askari kanzu.” (Rubanza, 1996:113).

Maneno ambatani hutokana na mchakato wa kimofolojia wa kuambatanisha maneno mawili yaliyo tofauti kimaana na kiumbo ili kuunda neno moja jipya lenye maana moja au lenye kurejelea kitu au dhana moja (taz. Gordian, 2010). Muundo wa neno ambatani unahusisha maneno mawili au zaidi. Kwa mfano:

Maneno asili	Neno Ambatani
i. mwana+nchi	mwananchi
ii. mwana+anga	mwanaanga
iii. mwana+chama	mwanachama
iv. mama+mkwe	mamamkwe
v. gari+moshi	garimoshi
vi. donda+ndugu	dondandugu
vii. kinga+virusi	kingavirusi
viii. elimu + namba	elimunamba
ix. pembe+mraba	pembemraba
x. kifungua + mimba	kifunguamimba

Maneno yanayoambatanishwa kuunda neno ambatani yanaweza kuwa mofimu/neno huru, maneno ya mnyambuliko au hata maneno ambatani (taz. BAKITA, 1994, 2013; Rubanza, 1996; Yambi, 2000). Baadhi ya mifano ya maneno ambatani ambayo yanahusisha mofimu huru na neno la mnyambuliko ni kama ifuatavyo:

- i. lugha lengwa < lugha + lengwa (kutokana na kitenzi lenga)
- ii. isimu linganishi < isimu + linganishi (kutokana na kitenzi lingana)
- iii. riwaya pendwa < riwaya + pendwa (kutokana na kitenzi penda)
- iv. raiamwema < raia + mwema (kutokana na kivumishi ema)
- v. garimoshi < gari + moshi

Katika mifano ya i, ii, iii, na iv hapo juu, maneno ambatani yameundwa kwa mofimu huru na neno la mnyambuliko, wakati neno ambatani katika mfano wa v limeundwa kwa maneno huru mawili.

Aidha, uambatanishaji wa maneno unachukuliwa kuwa mchakato wa unyambulishaji maneno ambapo maneno mawili au zaidi huambatanishwa na kuunda maana moja mpya. Maana ya neno ambatani huwa tofauti na maana za manenojenzi (Rubanza, 1996:17 & 113).

Kuna istilahi nyingine zinazotumiwa kurejelea maneno ambatani. Zgusta (1971:156-157) anatumia istilahi ya *multiword lexical items* (tungo tungani) kurejelea maneno ambatani. Zgusta anasisitiza kuwa manenojenzi yanaweza kuwa na hadhi tofauti na hivyo, yanahitaji kuchunguzwa kwa umakini sana ili kuyatofautisha na virai au tungo nyinginezo. Suala la kupambanua neno ambatani na tungo nyinginezo pia limeshughulikiwa katika Kiswahili. Mathalani, wanazuoni kama Mohamed (1986), Mdee (1988) na Yambi (2000) wanatumia vigezo vya matamshi, maumbo, muundo na maana kubainisha tofauti baina ya neno ambatani na tungo nyinginezo.

Hali kadhalika, suala la aina za maneno ambatani limeshughulikiwa na baadhi ya watafiti wa Kiswahili. Hata hivyo, tafiti zilizopo zinazingatia mkabala wa mofolojia zaidi (taz. Temu, 1984 kama alivyodondolewa katika Tumbo-Masabo & Mwansoko, 1992; BAKITA, 1994, 2013).

Pamoja na wanazuoni kadhaa kushughulikia vipengele mbalimbali vya maneno ambatani, bado yapo mambo mengi ya kuchunguza kuhusu maneno ambatani. Gibbe (2008: 89) anathibitisha hoja hii kwa kusema, “Njia hii ya kuzalisha maneno bado haijachunguzwa vizuri. Kwa hiyo, njia hii inatumia nusunusu.” Kipengele cha tathmini ya maana za manenojenzi ya neno ambatani ni miongoni mwa vipengele ambavyo havijashughulikiwa. Kwa hiyo, makala hii inachunguza kipengele hiki ili kuongeza mchango wa maarifa ya uga wa maneno ambatani.

2.0 TATIZO LA KINADHARIA

Katika mofolojia kuna mbinu mbalimbali za uundaji wa maneno na istilahi. Miongoni mwa mbinu hizo ni uambatanishaji, ambao wataalamu wengine wameupatia majina kama vile: “uambatishaji” (Mdee, 1988: 48), “mwambatano wa maneno” (Mohamed, 1986: 48; Tumbo-Masabo & Mwansoko, 1992: 33), “kuunganisha maneno” (BAKITA, 1994: 30, & 2013: 29) na “maneno pacha” (Gibbe, 2008: 88).

Tatizo linalojitokeza hapo juu ni mkanganyiko wa kiistilahi. Kwanza, ‘uambatishaji’ si mchakato unaorejelea uwekaji wa maneno mawili au zaidi pamoja, bali ni mchakato wa upachikaji viambishi kwenye mzizi wa neno. Wakati mwingine mchakato huu hujulikana kama uambishaji. Pili, ‘mwambatano wa maneno’ si mchakato wa uundaji maneno au istilahi zinazorejelewa, bali ni matokeo ya mchakato husika uliotumika. Tatu, ‘kuunganisha maneno’ inaashiria kuwapo kwa viungo na hivyo inagongana na dhana ya uunganishaji ambayo tayari ipo katika taaluma ya isimu katika darajia ya sintaksia au muundo wa tungo za virai na sentensi.

Nne, ‘maneno pacha’ kadhalika si mchakato wa uundaji wa maneno, bali ni matokeo ya mchakato fulani ambao haujatajwa. Hata hivyo, si kusudi la makala hii kushughulikia mgongano huu wa kiistilahi. Itoshe tu kusema kwamba makala hii inatumia istilahi ‘uambatanishaji’ kurejelea mchakato wa uwekaji pamoja maneno mawili au zaidi kuunda neno jipya.

Mbinu ya uambatanishaji maneno inaaminika kuwa mchakato zalifu wa kimofolojia wa kuunda maneno katika Kiswahili (Gibbe, 2008). Yapo maneno mengi ya Kiswahili, hasa istilahi, yaliyoundwa kwa mbinu ya uambatanishaji. Gibbe (2008: 88) anathibisha hoja hii akidokeza kuwa:

Istilahi za Kiswahili zimekuwa zikizalishwa kwa kutumia mbinu nyingi. Mbinu mojawapo muhimu ni ile ya kuyaunganisha maneno ili yaunde istilahi moja. Mbinu hii imetumiwa sana baada ya mwaka wa 1970. Kabla ya mwaka huu, mbinu hii ilitumika lakini kwa nadra.

Mbinu ya uambatanishaji wa maneno ni muhimu katika kuunda istilahi hasa zinazoendana na mapinduzi ya kiulimwengu ya sasa katika sayansi na teknolojia, mathalani katika TEHAMA (Teknolojia ya Habari na Mawasiliano). Zipo istilahi nyingi za maeneo haya ambazo zimefasiriwa kwa Kiswahili kutoka lugha kama Kiingereza kwa kutumia mbinu ya uambatanishaji kutokana na wepesi wake. Gibbe (2008: 88) katika hoja hii pia anadhihirisha kwa kutokeza kuwa:

Ingawaje njia hii ilikuwapo kabla ya mwaka huu, wataalamu wa lugha ya Kiswahili hawakuikazania, na wala hawakuieleza. Mbinu hii ilijiendeleza yenyewe bila ya kupewa msukumo.

Baadhi ya mifano ya istilahi zilizoundwa kutokana na uambatanishaji maneno zinazotolewa na Gibbe (2008: 88-89) ni kama hizi zifuatazo:

a) Istilahi za Kibiolojia

- i. elimuviumbe
- ii. elimumwili
- iii. elimumimea
- iv. elimumadini
- v. takamwili
- vi. utapiamlo
- vii. kipimajoto
- viii. musulimboni
- ix. protini nyama
- x. toatakamwili

b) Istilahi za Kihisabati

- i. pambetatu
- ii. pambenne
- iii. pambetano
- iv. pambesita
- v. pambesaba
- vi. kipimapembe
- vii. nambawitiri

- viii. mcheduara
- ix. nusuduara
- x. nusukipenyo

Kutokana na umuhimu wa mbinu ya uambatanishaji, kuna haja ya kuichunguza vyema ili kuweka vigezo vya kutosha kwa nia ya kuwasaidia waundaji istilahi na maneno ya lugha kwa ujumla. Hii ni kutokana na ukweli kuwa katika kuunda nenoambatani nafasi ya maana ni muhimu sana ili maana inayokusudiwa iwe sahihi. Kutelekeza kipengele cha maana kunaathiri mchakato wa kuunda maneno ambatani kwani kuna uwezekano wa kupotosha maana. Gibbe (2008: 91) anasisitiza kuwa katika kuzalisha istilahi za namna hii, ni muhimu kujihadhari sana.

Gibbe anaendelea kubainisha kuwa wakati mwingine wataalamu wa Kiswahili wamekuwa wakihangaika wakati wa kuunda maneno ambatani na wakati mwingine wamekuwa wakizalisha istilahi zisizo na mguso wa kiistilahi. Mguso unaorejelewa na Gibbe si jambo jipya bali linajumuishwa katika uga wa semantiki kwani linahusu maana ya istilahi inayozalishwa. Changamoto inayojitokeza ni kubainisha uhusiano wa maana za manenojenzi yanayounda neno ambatani na maana ya neno ambatani lenyewe. Hapa wataalamu hupendekeza istilahi mbalimbali kuhusu dhana fulani moja lakini hatimaye istilahi mwafaka inayofumbata dhana husika inaweza kupendekezwa kutokana na ukubalifu wake (Kahigi, 2007: 76). Gibbe anatoa mfano wa istilahi ya *oral literature* ambayo ilipendekezewa istilahi mbili za Kiswahili kama visawe vyake: ‘fasihi zungumzwa’ na ‘fasihi simulizi’. Hata hivyo, baadaye ‘fasihi simulizi’ ilishika hatamu. Hivyo, makala hii imeteua kipengele cha maana za maneno ambatani ili kuchunguza mchango wa maana za manenojenzi katika kuchanua maana ya neno ambatani linalohusika na hali kadhalika kubaini mchango wa maana katika uundaji wa maneno ambatani ya Kiswahili.

3.0 MBINU ZA UKUSANYAJI NA UCHAMBUZI WA DATA

Data za makala hii zilikusanywa kutoka vyanzo mabalimbali kwa mbinu mseto. Utumiaji wa mbinu mseto ulichochoewa na umuhimu wa kutaka kupata data toshelevu. Mbinu zilizotumika ni pamoja na hojaji kupitia kundi la *Whatsapp* la Chama cha Lugha na Fasihi ya Kiswahili Duniani (CHALUFAKIDU) ambalo linajumuisha walimu, watafiti na wanafunzi wa Kiswahili; hojaji kwa wanafunzi wa Chuo Kikuu cha Zimbabwe wanaosoma Kiswahili, ambayo ilihusu kubainisha maneno ambatani yenye maana zinazotokana na manenojenzi ya neno ambatani; na ujichunguaji binafsi wa mtafiti wa makala hii kwa kuwa yeye ni mwalimu na mwanaisimu wa Kiswahili, mzungumzaji mahiri wa Kiswahili na mtafiti wa Kiswahili. Hivyo, anao ufahamu wa kiasi fulani kuhusu maneno ambatani. Aidha, mbinu ya uchambuzi wa marejeleo mbalimbali (utafiti wa maktabani) pia ilitumiwa kupata data pana ya maneno ambatani ambapo vitabu, majarida na kamusi mbalimbali vimetumika. Data zote zilizokusanywa zilichakatwa na kisha zikawekwa katika makundi kwa msingi wa maana na kukapatikana makundi ya maneno ambatani kama yalivyobainishwa katika sehemu ya nne inayohusu uwasilishaji na uchambuzi wa data.

4.0 UWASILISHAJI NA UCHAMBUZI WA DATA

Kama ilivyodokezwa hapo awali, sehemu ya maana katika maneno ambatani haijashughulikiwa sana. Hata baadhi ya wanazuoni waliojaribu kufasili dhana ya maneno ambatani wamediriki kusema kuwa maana ya neno ambatani mara zote haitokani na maana ya maneno yanayohusika kuunda neno ambatani. Sehemu hii ya makala inajaribu kutoa data ya maneno ambatani na kuchambua maana zake ili kubainisha kuwapo au kutokuwapo kwa

uhusiano baina ya maana ya neno ambatani na maana za maneno yanayounda neno ambatani linalohusika.

4.1 Maana katika Maneno Ambatani ya Kiswahili

Kwa ujumla, maana za maneno ambatani zinaweza kupatikana kwa namna mbili. Kuna maneno ambatani ambayo maana zake hazihusiani kabisa na maana za manenojenzi yanayounda neno ambatani husika. Katika makala hii, maana hii tumeiita “maana isiyo wazi”. Aidha, kuna maneno ambatani ambayo maana zake zinaweza kuashiriwa kutoka kwenye maneno yanayounda neno ambatani husika. Maana hii tumeiita ‘maana wazi’ ya neno ambatani. Kwa upande mwingine, kuna maneno ambatani ambayo maana zake zinaweza kuashiriwa kwa mbali na neno mojawapo kutoka katika viambajengo vya neno ambatani husika. Kundi hili tumeliita ‘maana ya mbali kiasi’ ya neno ambatani na tumeifafanua chini ya kundi la ‘maana isiyo wazi. Hata hivyo, kiuundaji maneno ambatani, kuna maneno ambatani ambayo hutokana na kutafsiri maana yake kutokana na neno lisilo ambatani la lugha chanzi au kutafsiri neno ambalo ni ambatani kutoka lugha chanzi.

4.1.1 Maana Wazi katika Neno Ambatani

Kama ilivyodokezwa hapo juu, maana wazi ya neno ambatani ni ile ambayo inaweza kutambuliwa moja kwa moja kutokana na maana za maneno yanayounda neno ambatani. Ikielezwa kwa namna nyingine, maana za maneno yanayounda neno ambatani zinakuwa na uhusiano wa moja kwa moja na maana ya neno ambatani husika. Maneno ambatani yenye maana wazi yanaweza kuwa msamiati wa kawaida au istilahi. Ifuatayo ni data ya mifano ya maneno ambatani yenye maana wazi:

a) Maana Wazi katika Maneno Ambatani ya Kawaida

i.	mbwa+mwitu	mbwamwitu	<i>mbwa anayeishi mwituni</i>
ii.	njia+ panda	njiapanda	<i>njia/barabara zinapokutana</i>
iii.	punda+milia	pundamilia	<i>punda mwenye milia</i>
iv.	nguruwe+pori	nguruwepori	<i>nguruwe anayeishi porini</i>
v.	kesho+kutwa	keshokutwa	<i>siku baada ya kutwa ya kesho</i>
vi.	mfanya+kazi	mfanyakazi	<i>mtu anayefanya kazi</i>
vii.	mfanya+biashara	mfanyabiasharamtu	<i>anayefanya biashara</i>
viii.	magugu+majimagugumaji		<i>magugu yanayoota majini</i>
ix.	mcha+Mungu	mcha Mungu	<i>mtu anayemwabudu Mungu</i>

b) Maana Wazi katika Maneno Ambatani ya Kiistilahi

i.	elimu +mitambo	elimumitambo	<i>elimu ya mitambo</i>
ii.	elimu +mimea	elimumimea	<i>elimu ya mimea</i>
iii.	kipima+joto	kipimajoto	<i>kifaa cha kupimia joto</i>
iv.	kipima+mvua	kipimamvua	<i>kifaa cha kupimia mvua</i>
v.	kiona+mbali	kionambali	<i>kifaa kinachotumiwa kuona mbali</i>
vi.	pembe+tatu	pembetatu	<i>kifaa au mchoro wenye pembe tatu</i>
vii.	nusu+kipenyo	nusukipenyo	<i>nusu ya kipenyo</i>
viii.	nusu+duara	nusuduara	<i>nusu ya duara</i>
ix.	mpigania+haki	mpiganiahaki	<i>mtu anayetetea haki</i>
x.	kipaza+sauti	kipazasauti	<i>kifaa kinachotumika kupaza sauti</i>

Mifano ya maneno ambatani hapo juu inathibitisha dai kuwa mzungumzaji wa lugha ya Kiswahili anaposikia neno hilo akiwa ana ufahamu wa maana za maneno yanayounda neno ambatani husika, kamwe hawezi kukwama kusimbua maana ya neno ambatani husika. Maana za maneno yanayounda neno ambatani la kawaida au la kiistilahi hapo juu zina uhusiano wa moja kwa moja na maana ya neno ambatani husika.

Kimsingi, tukichunguza data ‘b’ hapo juu tunagundua kuwa katika kuunda istilahi, msingi wa dhana/maana umezingatiwa kama nyenzo kuu ya kupata kisawe. Kinachoonekana ni kuwa kisawe katika lugha lengwa ni neno ambatani kwa sababu ya kuegemea dhana zilizomo ndani ya istilahi katika lugha chanzi. Neno ‘elimu’ linawakilisha ‘taaluma’ na kinachofuatia ni ‘maarifa mahususi yanayochunguzwa katika taaluma hiyo’. Hivyo, neno kama *botany* tunalijua kwanza kama taaluma na tunajua pia kuwa taaluma hiyo inahusiana na ‘mimea’. Hivyo, tunapata kirai ambacho ni ‘elimu ya mimea’ kisha kirai hiki kinafanyiwa marekebisho kupata istilahi ‘elimumimea’ baada ya kudondosha kihusishi ‘ya’. Sababu za kudondosha kwa kihusishi ‘ya’ ni kuondoa utata wa kimaana na kukidhi vigezo vya uwekevu kama anavyoeleza Gibbe (2008: 89) hapa chini:

Jambo la kuzingatia kwa makini sana kuhusu njia hii ya kuzalisha istilahi ni kwamba panaweza kutokea fujo katika mawasiliano. Tuchukue istilahi ya Elimuviumbe. Wakati istilahi hii ikiwa na sura ya ‘elimu ya viumbe’, iliweza kuzua maana mbili:

- (i) Elimu inayohusu viumbe
- (ii) Elimu waliyonayo viumbe

Au tuchukulie istilahi iliyokuwa ikitumika wakati wa ukoloni wa Wajerumani – ‘Elimu ya nchi’ yaani jioografia. Istilahi hii ilikuwa na maana mbili:

- (i) Elimu juu ya nchi
- (ii) Elimu ya wananchi

Kwa hiyo, kanuni za kiiktisadi zilipokuwa zinaingia na kuiondoa hiyo, ‘ya’ zilisaidia sana kuziondolea istilahi hizo utata.

4.1.2 Maana Isiyo Wazi katika Neno Ambatani

Kwa upande mwingine, kama ilivyodokezwa hapo juu, yapo maneno ambatani ambayo maana zake haziwezi kusimbuliwa kwa kutumia maana za maneno yanayounda neno ambatani. Maana hii tunaigawa katika makundi madogo mawili. Kundi la kwanza ni lile linalojumuisha maana ambazo haziakisiwi moja kwa moja, bali kwa kiasi fulani tu. Kundi la pili ni lile lenye maana zilizo mbali kabisa na maana za maneonojenzi. Tazama mifano ifuatayo:

a) Maana ya Mbali Kiasi ya Neno Ambatani

i.	mwana +mke	mwanamke	<i>mtu mwenye jinsi ya kike</i>
ii.	mwana +mume	mwanamume	<i>mtu mwenye jinsi ya kiume</i>
iii.	mwana+jeshi	mwanajeshi	<i>mtu mwenye mafunzo ya kijeshi</i>
iv.	mchapa+kazi	mchapakazi	<i>mtu anayejituma katika kufanya kazi</i>
v.	kichwa+maji	kichwamaji	<i>mtu mwenye uwezo mdogo kiakili</i>
vi.	donda+ndugu	dondandugu	<i>kidonda kikubwa kisichopona</i>
vii.	dondoa+ndume	dondoandume	<i>mwanamume mwenye tabia za kike</i>

Tukichunguza data ‘a’ hapo juu tunaona kuwa maneno yanayotumika kuunda neno ambatani hayana mchango wa moja kwa moja katika kuchomoza maana ya neno ambatani lililoundwa ingawa kuna mwanga fulani unaoweza kumsaidia msimbuaji kupata sehemu ndogo tu ya maana ya neno ambatani. Kwa mfano, katika neno ambatani ‘mchapakazi’, maneno chapa na kazi yana maana tofauti isiyohusiana na mtu mwenye bidii ya kazi lakini bado dhana ya kazi inayodokezwa kwenye neno ambatani inadhihirika pia kwenye maana ya neno ambatani. Tofauti ni kuwa ‘mchapa’ ambaye ni mtu (nomino) kutokana na kitenzi ‘chapa’ hacharazi kazi kwa fimbo/viboko bali hufanya. Maana ya neno chapa ni ya kinahau zaidi katika muktadha wa neno mchapa kazi.

b) Maana ya Mbali Kabisa ya Neno Ambatani

i.	kibiriti+ngoma	kibiritingoma	<i>malaya</i>
ii.	nguvu+kazi	nguvukazi	<i>idadi ya wafanyakazi</i>
iii.	mdaka+komba	mdakakomba	<i>mmea wenye miba mikali kigogoni na matawini</i>
iv.	mwana+ndani	mwanandani	<i>nafasi ndogo kaburini anapolazwa maiti</i>
v.	mwana+mimba	mwanamimba	<i>ugonjwa wa mwanamke kwenye fuko la uzazi</i>
vi.	pandu+ngozi	pandungozi	<i>aina ya samaki</i>
vii.	pepo+punda	pepopunda	<i>aina ya ugonjwa</i>
viii.	pongo+nyongo	pongonyongo	<i>mtu mwenye matege ya ndani</i>
ix.	kinuka+mto	kinukamoto	<i>mtu anayeoa na kuacha/hakai na mke</i>
x.	zumbu+kuku	zumbukuku	<i>mtu asiye na uwezo wa kufahamu mambo kiundani</i>
xi.	changa+moto	changamoto	<i>kazi/hali inayomjaribu mtu uwezo wake wa kutatua mambo</i>
xii.	babe+watoto	babewatoto	<i>bundi</i>
xiii.	mjomba+kaka	mjombakaka	<i>aina ya mjusi mkubwa.</i>

Tukichunguza data ‘b’ hapo juu tunaona kuwa maneno yaliyotumika kuunda neno ambatani hayana mchango wowote katika kuchomoza maana ya neno ambatani. Kwa mfano, neno ambatani ‘kinukamoto’, maneno ‘kunuka’ na ‘mto’ yana maana tofauti kabisa isiyohusiana na mwanaume mwenye tabia ya kuoa na kuacha wake. Aidha, maneno ‘kibiriti’ na ‘ngoma’ yanayounda neno ambatani ‘kibiritngoma’ maana zake hazihusiani kabisa na maana ya neno ambatani linalozalishwa kurejelea ‘malaya’.

4.2 Maana katika Uundaji wa Maneno Ambatani kwa Njia ya Tafisiri

Kama ilivyodokezwa hapo awali katika sehemu zilizotangulia, kipengele cha maana hutawala uundaji wa maneno ambatani. Kuna maneno ambatani yatokeayo katika lugha nyinginezo ambayo huingizwa katika Kiswahili kwa kutafutiwa visawe vyake kwa kuzingatia maana ileile ya lugha chanzi. Aidha, yapo maneno mengine kutoka lugha nyinginezo ambayo si ambatani lakini hayana visawe katika Kiswahili na hivyo wanaistilahi hujaribu kupata maana yake ya kimaelezo na hatimaye kuunda neno ambatani kutokana na kuzingatia maana inayowakilishwa na neno husika. Tazama mifano ya aina zote tatu hapa chini:

a) Lugha Chanzi

Lugha Lengwa

i.	oral literature	fasihi simulizi
ii.	thermometer	kipimajoto
iii.	remote control	kitenda mbali
iv.	wild dog	mbwa mwitu
v.	patriarchal system	mfumo dume
vi.	triangle	pembetatu
vii.	strategic plan	mpango mkakati

Kinachofanyika katika kuunda au kupata kisawe hapo juu ni kutafsiri. Lakini katika kutafsiri ni lazima maana ya matini chanzi izingatiwe katika lugha lengwa kwa sababu msingi mkuu wa tafsiri ni mawasiliano. Dhana ya mawasiliano ni kueleweka kwa maana iliyokusudiwa. Iwapo maana haitazingatiwa kutaibuka mkanganyiko wa maana ya istilahi inayoundwa. Gibbe (2008:91) anasisitiza hili akisema:

Katika kuzalisha istilahi za namna hii, ni muhimu ujidharu sana. Kwa mfano, hakuna sababu maalumu iliyosababisha istilahi ifuatayo ishughulikiwe hivi:

Kiingereza	Kiswahili
<i>Horse power</i>	<i>Nguvu farasi</i>

Anachojaribu kusema hapa mwanazuoni huyu ni kuwa istilahi hiyo hapo juu haijazingatia mawasiliano kabisa katika lugha lengwa. Inawezekana lugha chanzi ilitumia istilahi hii kutokana na sababu kwamba katika jamii hiyo chombo cha usafiri kilichoaminika kilikuwa farasi. Kwa hiyo, katika kulinganisha na vyombo vingine vya usafiri dhana ya uwezo wa kufanya kazi kwa vyombo vya usafiri ilihusishwa na farasi. Fasihi kama hii katika jamii ambayo kwa kiasi kikubwa haina utamaduni wa kutumia farasi kama chombo cha usafiri, ambayo hapa ni jamii ya wazungumzaji wa Kiswahili, haiwezi kukidhi mawasiliano barabara. Hivyo, inambidi muundaji wa istilahi azame zaidi kupata dhana sahihi inayoweza kufumbata maana inayokusudiwa katika lugha lengwa ili hadhira lengwa iweze kufaidi zaidi.

Kwa upande mwingine kuna maneno ambayo si ambatani katika lugha chanzi lakini hupatiwa visawe katika lugha lengwa ambavyo ni maneno ambatani. Tazama mifano ifuatayo hapa chini:

b)	Lugha Chanzi	Lugha Lengwa
i.	train	garimoshi
ii.	media	vyombo vya habari
iii.	prostitute	changudoa/kibiritingoma
iv.	tetanus	pepopunda
v.	throne	kiti cha enzi
vi.	riddle	kitendawili
vii.	prince	mwanamfalme
viii.	sliper(s)	kandambili
ix.	appendix	kidoletumbo
x.	pork	kitimoto

Kwa hiyo, maana au dhana ni nyenzo muhimu sana katika uundaji wa maneno ambatani mengi. Kahigi (2007:74-75) anahititisha hili anapojadili mikabala ya uundaji wa istilahi kama ifuatavyo:

Mkabala wa pili ni ule wa kuzingatia mifumo ya kidhana, na kuunda istilahi kufuata mifumo hiyo. Kwa mfano katika hisabati, kuna mfumo wa elimu maumbo, elimu namba,

...katika kuunda istilahi za mfumo wa dhana ya 'pembe', itabidi dhana zifuatazo zishughulikiwe zote kwa pamoja: *pembekali, pembenukta, pembetatu, pembemshabaha, pembemraba, pembemstari*... Faida ya mkabala huu ni kwamba mwishowe mifumo yote ya dhana huwa na mtiririko wenye ulingano.

Anachotueleza Kahigi hapa ni kuwa maneno ambatani yana uhusiano wa namna fulani na maana za maneno chanzi yaliyosababisha kupatikana kwa neno ambatani linalohusika. Uhusiano wa maneno ambatani na maana unaashiria kuwa maneno ambatani yana kiasi kidogo cha unasibu. Unasibu wa neno ambatani si wazi kwani kwa kiasi kikubwa unabakia kwenye manenojenzi yanayounda neno ambatani husika. Baadhi ya maneno ambatani ya Kiswahili yana maana zenye kuashiria ufananishaji wa kiashiriwa na nduni zake kwa namna fulani. Kwa mfano, yanaweza kudokeza uhusiano wa kidhima, kiumbo/mwonekano, kisifa/tabia, kama data zifuatazo zinavyothibitisha.

a) Maneno Ambatani yenye Mwigo wa Dhima/Kazi

i.	kifyonza vumbi	<i>mashine ya kusafishia vitu kama zulia kwa kufyonza vumbi</i>
ii.	kipima mvua	<i>mashine/kifaa cha kupima kiasi cha mvua iliyonyesha</i>
iii.	kipima joto	<i>mashine/kifaa cha kupima kiasi cha joto la mwili</i>
iv.	mpiga picha	<i>mtu anayechukua sura za watu, vitu au mazingira kwa kamera</i>
v.	kipaza sauti	<i>kifaa cha kusemea ambacho hukuza sauti ya msemaji</i>
vi.	mpigania haki	<i>mtu anayetetea haki</i>
vii.	kipima pembe	<i>kifaa cha kupimia pembe</i>
viii.	kidaka tonge	<i>kiungo cha mwili cha kwenye chemba ya kinywa</i>

b) Maneno Ambatani yenye Mwigo wa Umbo/Mwonekano

i.	kidole tumbo	<i>kiungo cha mwili ndani ya tumbo che mwonekano wa kidole</i>
ii.	kanda mbili	<i>vazi la mguuni kama viatu leye mikanda miwili</i>
iii.	pembe tatu	<i>umbo lenye kona tatu</i>
iv.	nusu duara	<i>sehemu ya umbo la mviringo lilotenganishwa sawa kati</i>
v.	njia panda	<i>mahali zinapokutana njia</i>
vi.	lenzi mbonyeo	<i>lenzi ambayo imebonyea</i>
vii.	lenzi mbinuko	<i>lenzi ambayo imebinuka</i>

c) Maneno Ambatani yenye Mwigo wa Sifa

i.	amiri jeshi	<i>mkuu wa majeshi anayetoa amri ya mwisho</i>
ii.	bwana shamba	<i>mtu wa masuala ya shambani kitaaluma</i>
iii.	afisa maendeleo	<i>mtaalamu wa maendeleo</i>
iv.	mzaa chema	<i>mzazi wa muolewa au mwoaji</i>
v.	chapombe	<i>mtu ambaye ametawaliwa na pombe</i>
vi.	garimoshi	<i>chombo cha usafiri kinachozalisha moshi mwingi</i>
vii.	mbwamwitu	<i>mnyama jamii ya mbwa anayekaa mweituni</i>

viii. mjakazi	<i>mtu anayetumikia kwa kufanya kazi</i>
ix. mjamzito	<i>mtu anayeongezeka uzito kutokana na kupata mimba</i>
x. ndumilakuwili	<i>nyoka mwenye vichwa viwili na kuumia sehemu mbili</i>
xi. kirukanjia	<i>ndege arukaye njiani wakati wa usiku</i>
xii. mkaajikoni	<i>mtu asiyetoka nje</i>

d) Maneno Ambatani yenye Mwigo wa Umiliki

i. mwana mke	<i>mtu mwenye jinsi ya kike</i>
ii. mwana mume	<i>mtu mwenye jinsi ya kiume</i>
iii. mwenyekiti	<i>mtu mwenye dhamana ya uongozi wa kundi fulani/anayekalia kiti cha mwongoza mkutano wakati wa mkutano</i>
iv. mwenyemji	<i>mmiliki/mwanafamilia</i>
v. mwenyeji	<i>mtu mwenye uzoefu wa jambo au eneo fulani</i>
vi. mwenyezi	<i>mungu anayemiliki enzi (mwenye enzi)</i>
vii. kitimaguru/kitimagurudumu	<i>kiti chenye magurudumu kumsiadia mgonjwa au mlemavu kujongea</i>

e) Maneno Ambatani yenye Mwigo wa Tabia (Utanuzi wa Maana)

i. ndumilakuwili	<i>mtu ajifanyaye mwema na hali ni mwovu.</i>
ii. kirukanjia	<i>mtu asiyekaa mahali pamoja/mwanamke asiyetulia na mwanamume.</i>
iii. mkaajikoni	<i>mtu ambaye ni mbumbumbu wa mambo.</i>

Kama data zilizotolewa katika a) - e) zinavyoonyesha, maneno ambatani yanaweza kuundwa kwa kuzingatia uhusiano wa kidhima, kiumbo/mwonekano, kisifa/tabia. Maneno ambatani katika data a) yanaonyesha kwamba kazi ifanywayo na kifaa au kiungo husika ndiyo iliyoongoza uibuzi wa maneno hayo, ilhali maneno ambatani ya data b) yameundwa kwa kuzingatia umbo au mwonekano wa kinachowakilishwa. Vivyo hivyo, wakati mwongozo mkuu wa kuunda maneno ya data c) unaonekana kuwa ni sifa zinazorejelewa (k.m. chapombe = mtu mwenye sifa ya kulewa kila wakati), uundaji wa maneno ya data d) umeongozwa na umiliki. Mwisho, maneno ya data e) yameundwa kutokana na utanuzi wa maana.

5.0 HITIMISHO

Maneno ambatani ni eneo zalifu sana la msamiati katika Kiswahili. Ni mbinu ya kimofolojia ya uundaji msamiati wa kawaida na wa kiistilahi. Hata hivyo, mbinu hii ya kuunda msamiati haijachunguzwa vya kutosha katika Kiswahili. Aidha, msamiati mwingi unaoundwa kutokana na mbinu hii katika Kiswahili haujaingizwa katika kamusi nyingi za Kiswahili zilizopo. Makala hii imechunguza zaidi kipengele cha maana kuhusiana na maneno ambatani. Hata hivyo, makala imezingatia vipengele viwili tu: (1) uhusiano wa maana ya manenojenzi ya neno ambatani na maana ya neno ambatani na (2) mkabala wa maana katika uundaji wa maneno ambatani katika Kiswahili.

Matokeo yamedhihirisha kuwa maneno ambatani yanaweza kuwa na maana: mosi, inayotokana moja kwa moja na maana za manenojenzi yake; pili, isiyohusiana kabisa na maana za manenojenzi na tatu, ambayo kwa kiasi fulani inaashiriwa katika neno mojawapo kati ya manenojenzi yanayounda neno ambatani. Aidha, katika uundaji wa maneno ambatani imedhihirika kuwa kigezo cha maana kinatumika katika kuunda neno kwa kuzingatia vigezo vya sifa, tabia, dhima, mwonekano, umiliki na utanuzi wa maana ya kirejelewa.

Suala la unasibu katika maneno mengi yanayoundwa kwa mbinu ya uambatanishaji limeonyeshwa pia kuwa ni jambo la kuchunguza kwani inaonekana kiwango cha unasibu katika data nyingi ya maneno ambatani ni tofauti na maneno mengine yasiyo ambatani. Kwa hiyo, mbinu uambatanishaji maneno bado inahitaji kuchunguzwa zaidi kwani ni zalifu mno kiistilahi kutokana na ukweli kuwa imetumika zaidi kupata istilahi nyingi za mapinduzi ya kisayansi na kiteknolojia yanayojidhihirisha kila siku.

MAREJELEO

- BAKITA. (1994). (tol.1). *Mwongozo kwa Waandishi wa Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: BAKITA.
- BAKITA. (2005). *Istilahi za Kiswahili*. Dar es Salaam: BAKITA.
- BAKITA. (2013). (Tol. 2.) *Mwongozo kwa Waandishi wa Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: BAKITA.
- BAKIZA. (2010). *Kamusi la Kiswahili Fasaha*. Nairobi: Oxford University Press.
- Gibbe, A. (2008). “Maendeleo ya Istilahi za Kiswahili” katika Kiango, J. G. (mh.) *Ukuzaji wa Istilahi za Kiswahili*. Dar e Salaam: TUKI
- Gordian, E. (2010). *The Handling of Morphological Structures in Bantu Lexicography: The Case of Orunyambo Compound Words*. Shahada ya Umahiri ya Chuo Kikuu cha Dar es Salaam (Haijachapishwa).
- Kahigi, K.K. (2007). “Ujanibishaji wa Office 2003 na Windows XP kwa Kiswahili Sanifu”. *Kioo cha Lugha; Jarida la Kswahili la Isimu na Fasihi*. Juzuu 5 kur. 70-99 Dar es Salaam: Idara ya Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Katamba, F. (1993). *An Introduction to Morphology*. London: Macmillan.
- Mdee, J.S. (1988). *Sarufi ya Kiswahili kwa Ajili ya Sekondari na Vyuo*. Dar es Salaam: Education Service Centre.
- Mohamed, M. A. (1986). *Sarufi Mpya*. Press and Publicity Centre. Dar es Salaam.
- Rubanza, Y.I. (1996). *Mofolojia ya Kiswahili*. Dar es Salaam: Chuo Kikuu Huria.
- Stewart, J., W. Thomas na V. Nathan. (2001). (tol.8). *Language Files*. Columbus: The Ohio State University Press.
- Temu, C.W. (1984). “Kiswahili Terminology: Principles Adopted for the Enrichment of the Kiswahili Language”, in *Kiswahili Journal* vol 51/1 & 51/2: 112-126.
- TUKI. (2013). (tol.3). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Nairobi: Oxford University Press.
- Tumbo-Masabo, Z.N.Z na H.J.M. Mwansoko (1992). *Kiongozi cha Uundaji wa Istilahi*. Dar es Salaam: TUKI.
- Yambi, J. (2000). “Ubainishi wa Neno-Ambatano na Kundi la Maneno” katika Kihore, Y.M (mh.), *Kiswahili: Jarida la Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili*. Juzuu 63, (kur. 1-9). Dar es Salaam: TUKI.
- Zgusta, L. (1971). *Manual of Lexicography*. Prague: Academia.